

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ЛИКВИДЛИЛИГИНИ БОШҚАРИШ УСУЛЛАРИ ВА ВОСИТАЛАРИ

Маматов Акмалжон Анваржонович

“Агробанк” АТБ НР департаменти бошқарма бошлиғи, a.a.mamatov82@gmail.com

ARTICLE INFO.

Калит сўзлар: тижорат банклари, ликвидлик, бошқарув, рентабеллик, қимматли қоғозлар, кредит.

Аннотация

Мақола тижорат банкларида ликвидликни бошқаришнинг усуллари ва воситаларнинг назарий жиҳатдан ёритишга бағишланган.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2023 LWAB.

Ликвидлик банкнинг рентабеллиги билан чамбарчас боғлиқ. Банкнинг ликвидлиги қанчалик юқори бўлса, даромад паст бўлади. Бунинг сабаби, энг ликвид активлар (Марказий банкдаги резервлар, нақд пуллар, корреспондентлик ҳисобидаги маблағлар) минимал даромад келтиради ва юқори даромадли (узқ муддатли қимматли қоғозларга бўлган инвестициялар, узқ муддатли кредитлар) — паст ликвидликка эга.

Бундай зиддиятни (рентабеллик ва ликвидлик ўртасида) бартараф этиш учун банк ликвидлик бошқарувини бошқаради. Шу мақсадда банк мижозларининг нақд пулга бўлган эҳтиёжини қондиришни таъминлайди ва айни пайтда активларнинг рентабеллигини ва банк фойдасини камайтирмаган ликвидлик мақбул даражасини сақлаб қолиш учун бир қатор чоратadbирлар ишлаб чиқади ва амал қилади, чунки ҳаддан зиёд ликвидлик банк даромадлиликка салбий таъсир кўрсатади.

Шу таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2020 йил 12 майдаги асосан “2020 — 2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги ПФ-5992-сонли фармонида банк фаолиятини тартибга солувчи замонавий тамойил ва механизмларни жорий қилиш, уларнинг самарали фаолият кўрсатишига йўл қўймаётган тўсиқларни бартараф этиш мақсадида банк назорати бўйича Базель кўмитасининг талабларига асосан, тижорат банкларининг маблағлари етарлилиги ва ликвидлиги даражаси кўрсаткичини қўллаб-қувватлашни янада кенгайтиришни амалга ошириш назарда тутилган.

Шу жиҳатдан олганда изланишнинг аҳамияти кредит муассасаси молиявий бошқаруви тизимида банк ликвидлигини бошқариш усуллари ва уларни қўллашнинг ўзига хос жиҳатларини ёритишдан иборатдир.

Банкни самарали бошқариш ва унинг ликвидлигини объектив баҳолаш тижорат банкининг бизнесининг асосий жиҳатлари ҳисобланади. Банк ўз вақтида тўловларни амалга ошириш, депозит ҳисобварағидан пул маблағларини қайтариш ва бошқа мажбуриятларни бажариш учун барқарор ликвидлик даражасини таъминлашга алоҳида эътибор бериш керак. Банк

менежменти соҳасида бу муаммони асосий масалалардан биридир.

Ликвидлилик кредит муассасаси томонидан зиммага олинган мажбуриятлари бўйича ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда ҳисоб — китоб қила олиш имкониятидир. Банк фаолиятининг молиявий воситачи сифатидаги хусусияти натижасида ликвидлилик энг муҳим кўрсаткичлардан бири сифатида қаралади ва кредит муассасасининг нафақат жорий, балки истикболдаги ҳолатини ҳам таснифлайди. Тижорат банклари томонидан ликвидликка алоҳида эътибор қаратилиши, Марказий банк томонидан қўйилган қатъий талаблар билан ҳам изоҳланади. Ўрнатилган меъёрларнинг бажарилмаслиги банкка нисбатан жуда жиддий санкцияларнинг қўлланилишига сабабчи бўлиши мумкин.

Молиявий ҳисоботларнинг ҳалқаро стандартлари доирасида белгиланган терминологияга мувофиқ, реал ва шартли мажбуриятлар молиявий воситалардан фойдаланишни, яъни бир корхона пул активини ёки пул мажбуриятини ёки бошқа корхона капиталини пайдо бўлишига олиб келадиган ҳар қандай контрактдан келиб чиқадиган операциялардан келиб чиққан пул ва бошқа мажбуриятлардир.

Банк мажбуриятлари ҳақиқий ва шартли бўлиши мумкин. Ҳақиқий мажбуриятлар банкнинг балансида депозитлар, муддатли омонатлар, жалб қилинган банклараро ресурслар ва кредиторлар маблағлари кўринишида акс эттирилади. Портлаш ёки балансдан ташқари мажбуриятлар банк томонидан берилган кафолатлар, мижозларга очик кредит линиялари ва бошқалар билан ифодаланади.

Ҳақиқий мажбуриятлар депозитлар, банклараро кредитлар, чиқарилган қимматли қоғозлар (депозит ва жамғарма сертификатлари) кўринишида тегишли баланс ҳисобларида акс эттирилади.

Шартли мажбуриятлар банкнинг баланс ҳисобварақларида акс эттирилган мажбуриятлари ҳисобланади. Бу муайян ҳолатларда пайдо бўлиши мумкин бўлган мажбуриятлар, масалан, кафолатлар, банк томонидан берилган кафолатлар.

Тижорат банкининг ликвидлигини белгилайдиган омиллар ички ва ташқи бўлиши мумкин.

Ички омиллар қуйидагилардан иборат:

- банк активларининг сифати;
- жалб қилинган маблағларнинг сифати;
- активлар ва мажбуриятларнинг муддатлари бўйича мослиги;
- Банкнинг бошқаруви ва имиджи.

Кучли капитал базаси, ўз капиталининг мутлақ қийматининг мавжудлигини англатади. Банк капиталининг асосий қисми банкнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш мақсадида турли мақсадлар учун мўлжалланган қонуний ва бошқа фондлардан иборат. Банкнинг ўз капитали қанчалик катта бўлса, унинг ликвидлиги қанчалик баланд.

Банкнинг ликвидлигига таъсир қилувчи яна бир омил — унинг активларининг сифати.

Ташқи омиллар қуйидагилардан иборат:

Мамлакатдаги умумий сиёсий ва иқтисодий вазият;

- қимматли қоғозлар бозори ва банклараро бозорини ривожлантириш;
- Марказий банк томонидан тижорат банкларни молиялаштириш тизимини;
- Марказий банкнинг назорат функцияларининг самарадорлиги.

Мамлакатдаги умумий сиёсий ва иқтисодий аҳвол банк операцияларини ривожлантириш ва банк

тизимининг муваффақияти учун зарур шарт-шароитлар яратади, банклар фаолиятининг иқтисодий асосларини барқарорлигини таъминлайди, ички ва ташқи инвесторларнинг банкларга бўлган ишончини мустаҳкамлайди. Бундай шароитларсиз банклар барқарор депозит базасини яратиш, операцияларнинг рентабеллигини таъминлаш, бошқарув тизимини такомиллаштириш, активларнинг сифатини ошириш имконига эга эмас.

Қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш банкларнинг активларини кўплаб хорижий мамлакатларда нақд пулга айлантиришнинг энг тезкор йўли фонд бозори фаолиятига боғлиқлиги сабабли, рентабелликнинг йўқолишига олиб келмайдиган энг яхши ликвидли тизимни тақдим этиш имконини беради.

Банклараро бозордаги ривожланиш банкларнинг вақтинча бўш пул маблағларини тақсимлашига, тижорат банкларининг ликвидлигини таъминлашга ёрдам беради. Марказий банкнинг қайта молиялаш тизими ҳам тижорат банклари учун муҳим омилдир. Бу ҳолда ресурсларни тўлдириш манбаи Марказий банк бўлиб, у орқали тижорат банкларининг ликвидлиги таъминланади.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда турли молиявий воситалар фаол равишда яратилган бўлиб, тижорат банклар ўзларининг ликвидлигини тартибга солишига имкон бермоқда, ресурс базаси муддат жиҳатидан янада мувофиқлаштирилди, банклар ликвидлилик йўқотиш хавфини бошқариш тизимини жорий қилинди.

Шу билан бирга, кредит сиёсатининг қатъийлиги, валюта хатарининг ўсиши, қисқа муддатли банклараро кредитлар бўйича узоқ муддатли активларни молиялаш каби салбий ўзгаришлар мавжуд.

Буларнинг барчаси бугунги қийинчиликларга жавоб берувчи ликвидлиликни бошқариш усулларини яратиш зарурлигини кўрсатмоқда, бу банк бошқаруви ва молия бозори тартибга солувчилари учун алоҳида банклар ва бутун банк тизимининг ликвидлигини етарлича баҳолаш имконини беради ва ҳар куни мониторинг ва назорат қилади.

Тадқиқотларимиз кўрсатишича, банк ликвидлигини бошқаришда асосан қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

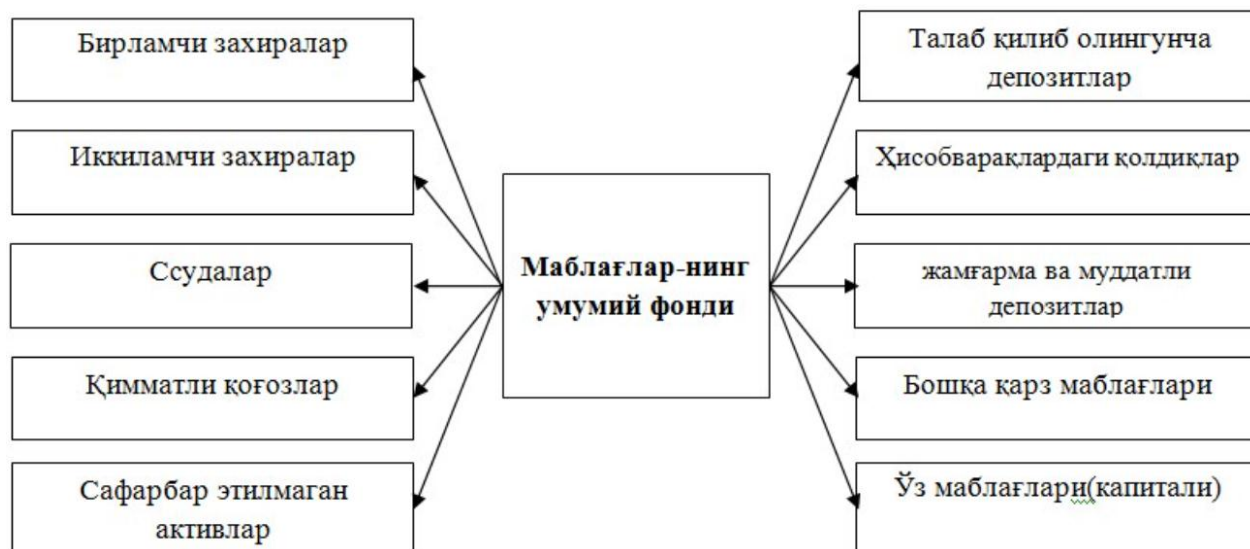
- “маблағларнинг умумий фонди” усули;
- “маблағлар конверсияси” усули;
- “илмий бошқарув” усули;
- Марказий банк томонидан сўнгги босқичда кредитлаш усули.

Тижорат банклари ликвидлигини бошқаришда “Маблағларнинг умумий фонди” усули орқали банкнинг барча бўш пул маблағлари ягона молиявий фондда жамланади ҳамда келгусида банкнинг актив операциялари режимида жойлаштирилишини назарда тутаяди (1-расм). Алоҳида олинган операция турлари бўйича ўрнатилган ликвидлилик ва даромадлилик ўртасидаги нисбатдан ташқари, қандайдир махсус чекловлар ўрнатилмайди. Ушбу фонддан банкнинг исталган бизнес бўлинмаси операцияларни молиялаштириш манбаси сифатида фойдаланиши мумкин бўлади.

“Маблағларнинг умумий фонди” усулининг афзаллиги қуйидагиларда намоён бўлади:

- ушбу усулни амалга оширишнинг методологик соддалиги, яъни маблағларни жалб қилиш ва жойлаштиришнинг қўшимча шартлари мавжуд эмаслиги;
- бошқарув қарорларини қабул қилишнинг тезкорлиги (оралиқ бошқарув масофаларининг мавжуд эмаслиги);
- даромад келтирмайдиган активларнинг кўпайиши хавфининг йўқлиги, яъни банк

ихтиёридаги маблағлар банк хизматлари бозорининг бирор-бир сегментида талаб пайдо бўлиши билан дарҳол жойлаштирилиши мумкинлиги.

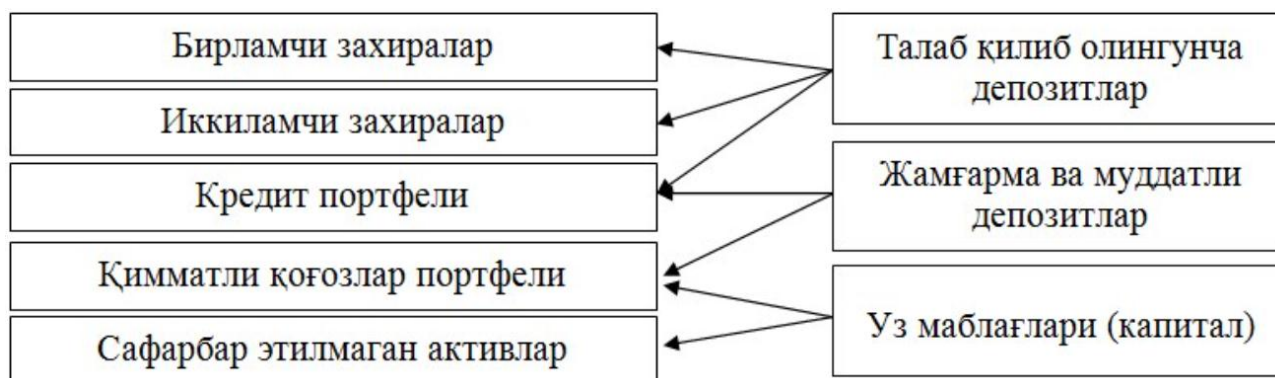

1-расм. Маблағларнинг умумий фонди усули ёрдамида банк ликвидлигини бошқариш.

Аммо “маблағларнинг умумий фонди” усулида тижорат банклари томонидан жалб қилинган маблағлари ва уларини жойлаштириш муддатларининг мос келмаслиги натижасида банкнинг жорий ликвидлигининг таъминланмаслик хавфи даражаси юқори бўлади.

Банк ликвидлигини бошқаришнинг иккинчи усули сифатида “маблағлар конверсияси” усулини таклиф этиш мумкин.

Ушбу усулда тижорат банклари томонидан молиявий маблағларни жалб қилиш ҳамда уларни жойлаштириш муддатларини қатъий мувофиқлаштирилишини назарда тутати (2-расм). Шунинг учун банклар учта асосий, яъни узоқ муддатли (12 ойдан ортиқ бўлган муддат), ўрта муддатли (3 ойдан 12 ойгача бўлган муддат) ва қисқа муддатли (3 ойгача бўлган муддат) операциялари фондини ташкил қилади.

2-расм. Маблағлар конверсияси усули ёрдамида ликвидликни бошқариш

Биринчи фондга банк капиталининг фойдаланилмаган қисми ва узоқ муддатга жалб қилинган маблағлар йўналтирилади. Жалб қилинган маблағларнинг қолган қисми эса мос равишда иккинчи ва учинчи фондлар ўртасида тақсимланади. Шунга мос тарзда актив операциялар амалга оширилади.

Бунда ҳар бир фонд орқали ўтадиган молиявий оқимлар ҳаракати ликвидликни бошқариш департаменти таркибидаги махсус бўлинма томонидан режалаштирилади ва назорат қилинади.

“Маблағлар конверсияси” усули ёрдамида банкнинг жалб қилинган ва жойлаштирилган молиявий ресурслари муддатларини мувофиқлаштириш ҳисобига жорий ликвидлик таъминланади, банкнинг активлари таркиби ва унинг базавий элементларини узоқ муддатли режалаштириш имконияти вужудга келади.

Тижорат банклари ликвидлигини бошқаришнинг навбатдаги усули «илмий бошқарув» усули ҳисобланади. Ушбу усулда банклар томонидан молиявий оқимлар ҳаракатини бошқаришда информацион технологиялардан кенг кўламда фойдаланилади. Бунинг учун махсус математик моделлар ва улар асосида пассив ва актив операцияларни мувофиқлаштириш учун яратилган дастурлардан фойдаланилади. Илмий бошқарув усулида кредит муасасаси молиявий стратегияси ва банк хизматлари бозорининг тегишли сегментларидаги жорий ҳолат ҳисобга олинган тарзда, бошқарувнинг кўп қиррали қарорларини ишлаб чиқиш имкониятини беради.

Илмий бошқарув усулининг устувор жиҳатлари сифатида қуйидагиларни келтиришимиз мумкин:

- Банк фаолиятида замонавий информацион технологиялардан амалий фойдаланиш. Замонавий информацион технологиялар банк фаолиятида нафақат тегишли операцияларни амалга оширишни тезлаштиради, балки бошқарувнинг янги сифатини таъминлайди. Чунки компьютерга вазиятли параметрлар ва муқобил сценарийлар шунчалик кўп миқдорда киритиладики, уларни анъанавий усулларда кўриб чиқиш амалий жиҳатдан мумкин эмас;
- Бошқарув қарорларини шакллаштиришнинг тезкорлиги.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ҳамда барқарор ташқи муҳит шароитида илмий бошқарув усулидан йирик банклар ликвидлик даражасини бошқаришда фойдаланишлари мақсадга мувофиқдир. Улар одатда нафақат кучли молиявий салоҳиятга эга, балки кичик тузилмалар учун ёпиқ бўлган иқтисодий ва сиёсий маълумотлар манбаларидан фойдаланиши мумкин.

Таъкидлаш лозимки, тижорат банклари томонидан ликвидликнинг меъёрдаги даражасини ушлаб турилиши учун мамлакат банк амалиётида ликвидликни тартибга солиш дастакларининг ривожланганлиги талаб этилади.

Одатда банк ликвидлигини тартибга солиш дастакларини тижорат банки томонидан мустақил фойдаланилиши мумкинлигига қараб, ички ва ташқи дастакларга ажратиш мумкин (3-расм).

Ликвидликни тартибга солишнинг ички дастаклари банклар томонидан мустақил фойдаланилиши ва банк фаолиятини режалаштиришда ҳисобга олиниши мумкин. Айти пайтда ликвидликни тартибга солишнинг ички дастаклари тезкор ва стратегик дастакларга бўлинади. Тезкор ички дастакларга ликвидли қимматли қоғозлар, шунингдек, банкларнинг валюта ва фоиз рискларини хеджирлашга хизмат қилувчи ҳосила молиявий инструментлари билан амалга ошириладиган операциялар тааллуқлидир. Бундан ташқари, бошқа банклар билан кредит линияларини очиш, Марказий банкнинг қайта молиялаш операцияларида иштирок этиш, узоқ муддатли қарз мажбуриятларини жалб қилиш ҳам шулар жумласидандир.

3-расм. Банк ликвидлигини тартибга солиш дастакларининг таснифланиши

Банк ликвидлигини тартибга солишнинг ички стратегик дастаклари банкнинг банклараро бозордаги стратегиясини ўзгартиришни кўзда тутди. Банкнинг ривожланиш стратегиясини мувофиқлаштириш биринчи навбатда банкнинг бизнес-режалаштириш ва банк маҳсулотлари ҳамда фоиз сиёсати параметрларини ўзгартиришни тақозо этиб, пировардида миқдорлар билан операциялар кўлами, пул оқимлари йўналиши ва ҳажмининг ўзгаришига олиб келади.

Аҳоли омонатларини кафолатлаш тизими банк омонатчиларининг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, банк тизимида бўлган аҳоли ишончини мустаҳкамлаш ва жамғармаларни банк тизимида жалб қилишни рағбатлантиришни кўзлайди. Шунингдек, ушбу тизим турли банк инқирозлари шароитида банк тизимидан аҳоли омонатларини юқори суръатларда чиқиб кетишини олдини олишга хизмат қилади. Умуман олганда, аҳоли омонатлари суғурталаш тизимидан ликвидлиликни бошқариш механизмида кўриладиган самара қуйидагича бўлиши мумкин:

- аҳоли нигоҳида банкларга бўлган ишончнинг ортиши инқироз ҳолатлари учун жамғариладиган ликвидлик захираларини камайтириш имконини беради;
- Омонатларни суғурталаш тизимининг жорий этилиши аҳолининг бўш пул маблағларини “ёстиқ ости”дан олиниб банк депозитларига жойлаштирилишига ва ўз навбатида, жалб қилинган маблағлар ҳажмининг ошишига олиб келади.

Марказий банк банк ликвидлигини тартибга солишнинг турли шакллари ёрдамида ликвидлик етишмовчилиги ёки ортиқчалиги муаммоларига барҳам беришга ҳаракат қилади.

Марказий банк томонидан сўнги босқичда кредитлаш(СБК) – банк секторини қўллаб-қувватлаш

элементларидан иборат бўлиб, кредит ташкилотлари фаолиятида жиддий бўлган вазиятларда унинг ликвидлилик даражасини таъминлашдан иборатдир.

Марказий банкнинг кредит ташкилотлари ликвидлигига таъсир кўрсатувчи элементларини куйидагича ифодалаш мумкин:

1. Фонд интервенциялари (фонд бозоридаги интервенциялар).
2. Валюта интервенциялари (валюта бозоридаги интервенциялар).
3. Депозит-кредит интервенциялари (ссуда капитали бозоридаги интервенциялар).
4. Захира талаблари.

Юқорида қайд қилинган инструментлар Марказий банк томонидан пул-кредит сиёсатини амалга оширишда ҳам қўлланилади ва унинг доирасида куйидагиларни қамраб олади:

1. Фонд интервенциялари:
  - кредит ташкилотларидан қимматли қоғозларни харид қилиш;
  - кредит ташкилотлари томонидан қимматли қоғозларни сотилиши;
  - кредит ташкилотларидан қимматли қоғозларни вақтинчалик харид қилиш;
  - кредит ташкилотлари томонидан қимматли қоғозларни вақтинчалик сотилиши;
2. Валюта интервенциялари:
  - кредит ташкилотларидан чет эл валютасини харид қилиш;
  - кредит ташкилотлари томонидан чет эл валютасининг сотилиши;
  - кредит ташкилотларидан чет эл валютасини вақтинчалик харид қилиш;
  - кредит ташкилотлари томонидан чет эл валютасининг вақтинчалик сотилиши;
3. Депозит-кредит интервенциялари:
  - кредит ташкилотларига маблағларни вақтинчалик жойлаштириш;
  - кредит ташкилотларидан маблағларни вақтинчалик жалб қилиш;
4. Захира талаблари:
  - кредит ташкилотларига захира талабларини камайтириш;
  - кредит ташкилотлари учун захира талабларини ошириш;
  - кредит ташкилотларига захира талабларини вақтинчалик камайтириш;
  - Кредит ташкилотлари учун захира талабларини вақтинчалик ошириш.

Ушбу пул-кредит сиёсатининг усуллари турли йўналишлар билан таснифланади ҳамда уларнинг баъзилари банк ликвидлигини оширади, баъзилари эса уни стерилизациялашни назарда тутлади. Бунда Марказий банк томонидан сўнгги босқичда кредитлаш банк секторини қўллаб-қувватлаш элементи ҳисобланиб, айнан кредит ташкилотларига ликвидлиликни тақдим этишни кўзда тутлади.

Фикримизча, мамлакат банк секторини қўллаб-қувватлашда “валюта интервенциялари” инструментидан доимий фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки унинг доирасида банк ликвидлигини таъминлашда миллий валютада тақдим этилаётган ликвидлиликни хорижий валюта ликвидлигига алмаштириш орқали амалга оширилади.

Тадқиқотларимиз кўрсатишича, мамлакат банк секторини қўллаб-қувватлашда пул-кредит

сиёсатининг қуйидаги инструментлари ва методларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир:

- фонд интервенциялари (кредит ташилотларидан қимматли қоғозларни харид қилиш, кредит ташилотларидан қимматли қоғозларни вақтинчалик харид қилиш);
- депозит-кредит интервенцияси (кредит ташкилотларига маблағларни вақтинчалик жойлаштириш);
- Захира талаблари (кредит ташкилотлари учун захира талабларини камайтириш, кредит ташкилотлари учун захира талабларини вақтинчалик камайтириш).

Сўнги босқичдаги кредитлаш банк секторини қўллаб-қувватлаш бўйича Ўзбекистон Республикаси Марказий банки фаолиятининг бир қисми ҳисобланади ҳамда банкларнинг ликвидлилигини таъминлаш билан чекланади.

Бундан ташқари, банклардаги ортиқча ликвидликни бартараф этиш мақсадида Марказий банк депозит аукционлари ва ўзининг облигациялари билан операцияларни таклиф қилиши мумкин. Аксинча, ликвидликнинг етишмаслиги шароитида Марказий банк ломбард кредитлари ва РЕПО операциялари ёрдамида банк тизимига қўшимча ликвидликни тақдим этиши мумкин.

Кредит мажбуриятлари иккиламчи бозорининг шаклланиши банк томонидан аввал берилган кредитлар асосида қимматли қоғозларни муомалага чиқариш амалиётларининг ривожланиши, бошқача айтганда, кредит портфелини секьюритизациялашни тақозо этади. Бу ҳолатда кредит мажбуриятларининг таъминланиши рисқи банклар томонидан кредит рисқини самарали бошқарилишига чамбарчас боғлиқ бўлади. Фикримизча, кредит мажбуриятлари бозорининг шаффофлигини таъминлаш масаласи банк кредит портфели сифатини баҳолашнинг унификациялашган стандартларини ишлаб чиқиш орқали ҳал этилиши мумкин.

Умуман олганда, кредит мажбуриятлари иккиламчи бозорининг фаолият юритиши билан банклар учун қўшимча ликвидлик манбаси вужудга келади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. *Мирзиёев Ш.М. “2020 — 2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида” 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сонли Фармони.*
2. *Алавердов А.Р. Стратегический менеджмент в коммерческом банке. – М. Маркет ДС, 2007 - 576 с.*
3. *Горячева Е. А. Минаков В. Ф. Барабанова М. И. Модель управления ликвидностью при контроле Банком России в режиме реального времени // Экономика, статистика и информатика. Вестник УМО. 2013. № 4. С. 166-170*
4. *Евстратов Р. М. Место финансовых рисков в системе предпринимательских рисков коммерческих организаций // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Экономика и управление. 2013. № 3 (14). С. 38-41.*
5. *Макшанова Т. В. Развитие нормативно-правового регулирования рынка деривативов в России // Экономика и социум. 2013. № 1 (6). С. 452-458*